УДК 372.8

Л.Т. Мөхәммәтшина

УКУЧЫЛАРНЫҢ ФӘННИ ТИКШЕРЕНҮ ЭШЧӘНЛЕГЕНДӘ БЕЛЕШМӘ ӘДӘБИЯТНЫ КУЛЛАНУ
(«Татарстан Республикасы торак пунктлары» энциклопедиясе мисалында)

В статье проанализированы различные формы использования материалов иллюстрированной энциклопедии «Населённые пункты Республики Татарстан» при написании научно-исследовательских работ учащихся: от прямого цитирования представленных в ней сведений до сравнительной характеристики социокультурного пространства населённых пунктов республики; применения имеющейся в энциклопедии библиографии в качестве базы для дальнейших исследований. Делается вывод о необходимости обращения учащихся к справочной литературе для освоения ими норм научного стиля и выработки навыков работы с источниками.

Ключевые слова: краеведение, регионоведение, энциклопедия, населенные пункты Республики Татарстан, научно-исследовательская деятельность учащихся.

The article analyzes various forms of using the materials of the illustrated encyclopedia «Inhabited localities of the Republic of Tatarstan» when writing research papers of students: from direct citation of the information presented in it to a comparative description of the socio-cultural space of inhabited localities of the republic; using of the bibliography in the encyclopedia as a base for further research. The conclusion is made about the necessity for students of using reference books to acquire the norms of academic style and develop skills in working with sources.

Keywords: area studies, regional studies, encyclopedia, inhabited localities of the Republic of Tatarstan, students' research activities.

Бүгенге көндә уку-укыту өлкәсендә ике юнәлешле үсеш тенденциясе күзәтелә. Бер яктан, укучылар белем бирү ресурсларыннан, төрле мәгълүматтан файдалана ала. Аларның үзлегеннән укып белем алу мөмкинлекләре дә зур. Шул ук вакытта хәзерге заман укучысы өчен күләмле мәгълүматны истә калдыру (гел «кул астында» булганлыктан, аны саклау зарурлыгы юк, шул сәбәпле озак вакытлар истә тотарга кирәкми дә), анализлау һәм гамәли эшчәнлектә куллану авыр. Әлеге шартларда иҗади, эзләнүчән, фикерләү сәләтенә ия шәхес тәрбияләү максатында проблемалы ситуация тудыру укытучының бурычы булып тора. Шул очракта гына укучылар белемнәренең җитмәвен яхшы аңлый, аларны тулыландырырга омтыла.

Тарих дәресләрендә мәктәп балаларында яңа материалны үзләштерүгә ихтыяҗ тудыру алымнарының берсе – туган якны өйрәнү. Әгәр совет чорында туган якны тикшерү ысуллары тәрбияви максатларда кулланылса, хәзерге көндә алар танып белү эшчәнлеген

үстерүдә һәм укучыларда үзләренең кыйммәтләр системасын булдыруда төп урынны алып тора [Будяченко; Седельникова; Сейненский]. Мәктәп балаларына туган якны өйрәтү эшен шартлы рәвештә өч баскычка бүлеп карарга мөмкин: беренче чиратта, «әзер» белемне үзләштерү; икенчедән, укучыларның нинди дә булса мәгълүматны мөстәкыйль эзләп табуы (бу аларның танып белү эшчәнлеген актив үстерә); өченче баскыч балаларның төбәкне өйрәнү материалларын тирәнтен тикшерүен (шул исәптән фәнни тикшеренү эшләрен алып барганда да) күз уңында тота.

Йомгаклау аттестациясенең Төп дәүләт имтиханы һәм Бердәм дәүләт имтиханы кебек формалары укытучының туган як турында белешмәләрне уку-укыту процессында актив куллануына ярдәм итми дә кебек. Әмма төбәкләрдә мәктәп укучыларының фәнни-гамәли конференцияләрен уздыру укучыларны фәнни тикшеренү эшчәнлегенә җәлеп итүдә киң таралган ысулларның берсе булып тора. Аерым алганда, Татарстан Республикасында һәм аннан читтә 1980 елдан бирле үткәрелә торган Н.И. Лобачевский исемендәге Бөтенроссия (Идел буе) укучылар фәнни конференциясе күпләргә яхшы билгеле. Конференциядә җиңүчеләрнең һәм призлы урыннарга лаек булучыларның (XI сыйныф укучылары) Казан федераль университетына укырга кергәндә Бердәм дәүләт имтиханы нәтиҗәләренә өстәмә баллар алуы укучылар өчен өстәмә кызыксындыру чарасы да булып тора [Научная конференция...].

Конференциядә катнашучыларның саны елдан-ел арта бара. Бу исә темалар сайлаганда педагоглардан аерым игътибар таләп итә, укучыларны чыгыш ясауга тагын да яхшырак итеп әзерләү, аларда фәнни тикшеренү эшчәнлеге күнекмәләрен үстерү-ныгыту бурычларын куя. Шушы әзерлек компонентларының берсе – белешмә әдәбият белән эшләү. Кагыйдә буларак, сүзлекләргә һәм төрле белешмәлекләргә терминнар һәм төшенчәләрнең мәгънәләрен ачыклау, тикшеренү эше предметын билгеләү өчен, фәнни темага чыгыш әзерли башлаган этапта мөрәҗәгать ителә. Шуның белән алардан файдалану тәмамлана. Әлеге мәкаләдә без Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты тарафыннан әзерләнә торган «Татарстан Республикасы торак пунктлары» иллюстрацияле энциклопедиясе мисалында мондый төр басмаларны куллануның башка юнәлешләрен дә карарбыз.

«Татарстан Республикасы торак пунктлары» энциклопедиясе – республика торак пунктлары тарихын, аларның хәзерге торышын һәм тарихи-мәдәни үзенчәлеген ачыклауга багышланган беренче комплекслы басма. Беренче томга Татарстанның 14 районы (А–Б хәрефләре) турында мәгълүмат кертелгән. Һәр бүлек район һәм район үзәге турында мәкаләләр белән башланып китә, алга таба алфавит тәртибендә башка торак пунктлар хакында мәгълүматлар китерелә. Мәкаләләрнең үзләрен шартлы рәвештә ике өлешкә бүлергә мөмкин: тарихи өлештә җирлекләрнең исемен алыштыру, аларның оешу чоры һәм

нигез салучылары (булган очракта), халык составы, әлеге торак пунктка хас хуҗалык эшчәнлеге, кәсепләр һәм һөнәрләр турында белешмә урын ала. Ул чорның төп архитектура ядкярләре, белем бирү учреждениеләре хакында кыскача информация бирелә. 1917 елгы революциядән соңгы чор тасвирланганда, торак пунктның кайсы административ берәмлеккә керүе, күмәк хуҗалыклар төзелү, белем бирү учреждениеләре, музейлар, китапханәләр ачылу вакыты күрсәтелә; архитектура истәлекләре барлана. Мәкаләләрдә җирлекләрдәге мәдәниятнең, мәгариф һәм медицинаның хәзерге торышы, гамәлдәге мәчетләр һәм чиркәүләр турында да сөйләнә. Әлеге торак пунктларда туып-үскән күренекле кешеләр, шулай ук аларның шәхес буларак формалашуына зур өлеш керткән, йогынты ясаган якташлары турында да укып белергә мөмкин. Китапта халык санының XVIII гасыр ахырыннан алып хәзерге көнгә кадәрге үзгәреше динамикада күрсәтелә.

Мәгълүм ки, туган якны өйрәнү материалларын җәлеп итү укучыларның үзләренә аңлаешлы, билгеле фактлар һәм күренешләр аша тирәнтен тарихи гомумиләштерүләрне, гомумроссия тенденцияләрен тикшерүне күз уңында тота. Энциклопедиядә күрсәтелгән тарихи белешмәләргә таянып, халыкның теге яисә бу районга килеп урнашу тарихын, аның милли составын анализларга, нинди дә булса кәсепләрнең һәм һөнәрләрнең ни өчен шушы җирлектә үсеш алганын нигезләргә була. Мәсәлән, Базарлы Матак авылы (Әлки районы үзәге) халкының күпмилләтле составы бу территориядә XVIII гасыр башында иң элек чувашларның, аннары русларның, шул исәптән расколчы-староверларның килеп урнашуына бәйле. Татарлар совет чорында гына авыл халкының күпчелеген тәшкил итә башлый. Әлки районы җирләре күбесенчә кара һәм соры урман туфраклы, шунлыктан монда элек-электән авыл хуҗалыгы юнәлеше өстенлек иткән. Урманнар аз булу сәбәпле, традицион һөнәрләр киң таралмаган, аның каравы сәүдә актив үсеш алган: Покров һәм Никольский ярминкәләре уздырылган. Чагыштырма этнографик тикшеренүләр дә кызыклы, мисал өчен, Әлки һәм Актаныш районнарында яшәүче халыкларны карыйк. Араларында типтәрләр һәм вотчиналы башкортлар күпчелекне тәшкил иткән Актаныш халкы умартачылык белән шөгыльләнгән, көнлекле эштә хезмәт куйган. Шулай ук урман кисү, киез итек басу, чыпта ясау һөнәрләре дә киң таралган. Актаныш районы торак пунктлары тасвирламаларында «Изге Гурий туганлыгы» мәктәпләре яисә яңа керәшен мәктәпләре ачылу хакында мәгълүмат табып булмаячак, аның каравы районлагы 87 җирлекнең 25 ендәге халык 1773–1775 еллардагы Крестьян сугышында Е.И. Пугачёв тарафдарлары ягында көрәшә (мәсәлән, Әтәс авылыннан Мөхәммәтрәхим Йосыпов, Атнагул Тимеров җитәкчелегендәге отрядта – Түбән Гәрәй авылы кешеләре, А. Ягъфәров отряды составында Түке авылыннан 13 кеше катнаша). Торак пунктларның социомәдәни торышын характерлауда энциклопедия мәкаләләрендә тәкъдим ителгән халык саны үзгәреше статистикасы да ярдәм итә. Укучыларның

фәнни эшләрендә илдәге тарихи вакыйгаларга (Идел буендагы ачлык, коллективлаштыру, Бөек Ватан сугышы һ.б.) карап халык санының үзгәрүен, авылларның юкка чыгу процессының асылында нинди сәбәпләр ятуын ачыклау кызык булыр иде. Торак пунктларның социомәдәни йөзе җирлекнең истәлекле урыннарын, гамәлдәге чиркәүләрне һәм мәчетләрне өйрәнмичә генә тулы була алмый, энциклопедиядә аларның элеккеге һәм хәзерге фоторәсемнәре урнаштырылган. Һичшиксез, бер басма, хәтта ул өч томнан торса да, туган якны һәм төбәкне өйрәнү барышында тупланган мәгълүматның бөтенесен дә сыйдыра алмый. Шуңа күрә һәр бүлектә район һәм аның торак пунктлары турында бай әдәбият исемлеге бирелә. Нәкъ менә шушы исемлек алга таба тикшеренүләр алып барырга ярдәм итәчәк.

«Татарстан Республикасы торак пунктлары» энциклопедиясе үзенә республика җирлекләре турында күпьяклы мәгълүматны туплаган, һәм укучылар аны фәнни эшләрен язганда белешмәлек буларак кына түгел, ә гыйльми база итеп тә куллана ала. Җирле материал тарихи үткәннәр һәм хәзерге заман арасында бәйләнеш табарга, Татарстан авылларының тарихи-мәдәни потенциалын характерларга ярдәм итә. Моннан тыш, энциклопедик мәкаләләрне өйрәнү мәктәп балаларына фәнни стиль нормаларын үзләштерергә, аларны чыганаклар белән эшләү күнекмәләренә өйрәтергә дә булыша.

Әдәбият

Будяченко М.В. Краеведение как один из способов повышения эффективности воспитательной деятельности в системе школьного исторического образования // Профессионально-педагогическая культура: стратегия развития воспитания: материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием (г. Белгород, 25–26 февр. 2016 г.). Белгород: ИД «Белгород» НИУ «БелГУ», 2016. С. 35–37.

Научная конференция учащихся имени Н.И. Лобачевского [Электронный ресурс]. URL: https://kpfu.ru/edu/dovuzovskoe-obrazovanie-v-kfu/centr-dovuzovskogo-obrazovaniya/povolzhskaya-nauchnaya-konferenciya-uchaschihsya (дата обращения: 09.10.2018).

Седельникова Н.А. Значение и основные задачи исторического краеведения в современном школьном историческом образовании // Сельские территории: проблемы и перспективы устойчивого развития: материалы Междунар. науч.-практ. конф. Тара: Изд-во ФГБОУ ВО Омский ГАУ, 2017. С. 53–57.

Сейненский А.Е. Краеведение в школьном историческом образовании // Преподавание истории и обществознания в школе. 2004. № 10. С. 19–28.

Мөхәммәтшина Лилия Тәлгать кызы,
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты өлкән фәнни хезмәткәре